

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка
Кафедра історії України
Інститут історії України НАН України
Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди
НАН України
Українська асоціація релігієзнавців

ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА В НОВІТНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**Збірник наукових статей
Випуск VII**

Полтава – 2019

6. Левинас Э. Гуманизм другого человека / Э. Левинас // Избранное: Трудная свобода. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – С. 591–662.
7. Левинас Э. Избранное: Трудная свобода / Эмманюэль Левинас. – М.: РОССПЭН, 2004. – 752 с.
8. Левинас Э. Трудная свобода. Очерки по иудаизму / Э. Левинас // Избранное: Трудная свобода; [пер. с франц]. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 334–335.
9. Поза межами розуміння / богослови та філософи про Голокост; 2-ге вид; [за ред. Джона К. Рота і Майкла Беренбаума]. – К.: Дух і Літера, 2009. – 432 с.
10. Тимо О. С. Відношення до Іншого у філософії Е. Левінаса: паралелі із духовною традицією іудаїзму // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2014. – № 7. – С. 161–166.
11. Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. / Туров И. – К., 2003. – 264 с.
12. Туров І.В. Месіанська концепція хасидизму: сучасність та історія / І.В. Туров // Сторінки історії: збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 33. – С. 208–217.
13. Туров І.В. Ранній хасидизм: вчення та його соціально-історичний контекст: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / І.В. Туров; НАН України, Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського. – К., 2013. – 35 с. – укр.
14. Шолем Г. Саббатіанство и мистическая ересь // Основные течения в еврейской мистике. Переводчик Н. Бартман, Наташа-Эстер Заболотная. Издательство Мосты культуры / Гешарим. Серия книг Алеф. – 2016, С. 357–398.

УДК.:271.222.(477.52)«19»

В'ячеслав Оліцький
кандидат історичних наук
(м. Суми)

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ КИЇВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ НА СУМЩИНІ (ПЕРША ПОЛОВИНА 1990-Х РОКІВ)

У статті здійснено аналіз процесу становлення та розвитку парафій УАПЦ та УПЦ КП на території Сумської області і їх об'єднання в одну церковну структуру. Досліджено динаміку утворення автокефальних парафій в області в даний період. Визначено ставлення до них з боку віруючих регіону, місцевої влади та представників пануючої на той час УПЦ МП. Окреме місце відводиться аналізу проблем із якими зіткнулися новоутворені релігійні громади. Визначено, що місцева влада байдуже віднеслася до процесу автокефалізації церкви, підтримуючи у цей час УПЦ МП в області. Такі дії створили ряд перешкод становленню УПЦ КП в регіоні, у тому числі в процесі передачі храмів вона виявилася позбавленою можливості їх отримати, що призвело до того, що майже всі храми та монастирі були передані УПЦ МП. Висвітлено процес об'єднання парафій УАПЦ та УПЦ КП в області в одну структуру та його місце в становленні та розвитку УПЦ КП. Проаналізовано міжконфесійну ситуацію.

Ключові слова: православ'я, Сумщина, Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква, Українська православна церква Московського патріархату, міжконфесійні відносини, автокефалія.

Становлення автокефального православ'я в Україні належить до числа суспільно вагомих проблем. Особливо актуалізувалося це питання із здобуттям незалежності України, черговий раз актуальність посилилася після проголошення автокефалії Православної церкви України. Церква являючись складовою соціального організму, має вагомий вплив в українському суспільстві. Функціонуючи в межах держави, церква впливає на неї, а держава відповідно на церкву. В сучасних умовах, через своїх віруючих, позиція церкви може активно впливати на державні процеси. І навпаки, держава через вітчизняне законодавство та діяльність чиновників може створити умови які або сприятимуть становленню та розвитку церкви, або ж його гальмуватимуть. Тому, не зважаючи на відокремлення церкви від держави, вивчення та налагодження державно-церковних відносин, тісна співпраця між державою та церквою є вкрай важливими для обох об'єктів. Значна кількість проблем з якими стикається Православна церква України в ході свого становлення сягає корінням до першої половини 1990-х років, коли відродилася боротьба за вітчизняну автокефалію. Вивчення цих проблем, їх усвідомлення та вирішення допоможе у становленні помісної Православної церкви України, а відповідно дасть можливість зайняти їй своє місце у процесі національного державотворення, у тому числі протистояти в інформаційній та гібридній війні, яка ведеться сьогодні Російською Федерацією проти України, відновити історичну справедливість відносно українського православ'я, розвінчати ряд російських історичних міфів створених для розвитку ідеології «Москви – третього Риму» та тримання України в своїх геополітичних межах. Важливим залишається вивчення порушеного питання не лише на глобальному рівні, але і на місцевому, особливо в прикордонних із Росією регіонах, де вплив проросійських сил залишається дещо вищим ніж в інших областях. До числа таких регіонів належить і Сумщина, де в окремих її частинах, саме парафії Православної церкви України залишаються сьогодні найбільш проукраїнськими силами, відіграючи головну роль у процесі національної самоідентифікації.

Метою статті є висвітлення процесу становлення Української православної церкви Київського патріархату на Сумщині та проблем із якими зіткнулася ця релігійна організація в регіоні.

Різноманітні аспекти проблеми становлення та розвитку Української православної церкви Київського патріархату достатньо висвітлені у сучасній вітчизняній історіографії. У цьому контексті варто відзначити праці сучасних українських науковців В. Войналовича [1], А. Киридон [2], В. Чемерис [3], І. Преловської, Ю. Мицика, Д. Гордієнка, В. Клоса [4] та ін. Не зважаючи на наукову цінність даних досліджень, вони стосуються всеукраїнського

масштабу і фактично не висвітлюють регіональні особливості. Частково порушене питання в контексті Сумщини висвітлювалося у працях О. Сотника [5] та В. Шелухіна [6]. Проте в названих працях переважно йшла мова про розвиток УПЦ КП на Сумщині у другій половині 1990-х рр. Окремі епізоди релігійного життя Сумщини відображено у місцевій пресі. Саме матеріали місцевої преси і складають основу джерельної бази даної публікації. Таким чином, порушена проблема залишається фактично не дослідженою та актуальною.

В історії становлення та розвитку УПЦ КП на Сумщині можна умовно виділити три періоди: I. 1990-1996 рр. – від утворення першої автокефальної парафії у с. Спаське до утворення Сумської єпархії УПЦ КП, фактично період становлення; II. 1996-2018 рр. – розвиток парафій в умовах функціонування Сумської єпархії УПЦ КП; III. з 15 грудня 2018 р. – після об'єднання українського православ'я та утворення Православної церкви України, коли парафії Сумської єпархії УПЦ КП ввійшли до складу ПЦУ, а Сумська єпархія УПЦ КП перетворена та Сумську єпархію ПЦУ. Усі ці періоди мають свої особливості. В межах даного дослідження зосередимося на першому періоді, становлення та розвитку УПЦ КП на Сумщині та його особливостях.

У лютому 1989 р. в Україні виник «Ініціативний комітет відродження УАПЦ». Під тиском автокефалізації церкви в Україні та збільшення популярності даної ідеї серед народу, громадських діячів, церковних кіл, у 1990 р. Український Екзархат Московського патріархату було перетворено на Українську Православну Церкву, яка залишалася у канонічній єдності із Московським патріархатом. Таким чином розпочався процес розширення автономного статусу УПЦ. У жовтні 1990 р. новообраний Московський патріарх Олексій II (Рідігер) надав митрополиту Київському і всієї України Філарету (Денисенко) грамоту про самостійність і незалежність в управлінні УПЦ. Таким чином московська патріархія намагалася пригальмувати рух за самостійність Православної церкви в Україні. Після проголошення незалежності України митрополит Філарет скликав Помісний Собор УПЦ, який відбувся 1-3 листопада 1991 р. у Києво-Печерській лаврі за участі 95 делегатів від усіх 22 єпархій УПЦ. Собор проголосив курс на автокефалію та звернувся із відповідним проханням до Московського патріарха. Дане рішення собору підписали усі без винятку єпископи УПЦ. 31 березня – 5 квітня 1992 р. у Свято-Даниловому монастирі в Москві відбувся Архієрейський собор РПЦ, який мав розглянути офіційне звернення Помісного Церковного Собору УПЦ про надання їй автокефалії. Але цього не відбулося, натомість відбувся розгляд так званої особової справи митрополита Філарета, в наслідок чого

Архієрейський собор РПЦ вимагав від предстоятеля УПЦ залишити своє місце [4, с. 131-134; 7]. Через активну діяльність щодо отримання статусу автокефалії УПЦ, проти митрополита Філарета розпочалася активна кампанія із дискредитації з метою його усунення. 26-27 травня 1992 р. всупереч Статуту УПЦ, в Харкові, відповідно до постанови Священного Синоду РПЦ від 21 травня 1992 р., без відома предстоятеля УПЦ митрополита Філарета відбулися збори 18 архієреїв УПЦ. Ці збори назвали себе Собором і 16 голосами в супереч статуту УПЦ обрали предстоятелем замість митрополита Філарета (Денисенка) митрополита Ростовського і Новочеркаського Володимира (Сабодана). Таким чином було порушено статут УПЦ кілька разів. Вперше тоді, коли Архієрейський собор РПЦ вимагав від митрополита Філарета, предстоятеля незалежної в управлінні УПЦ, залишити свою посаду. Вдруге тоді, коли Священний Синод РПЦ скликав без відома предстоятеля Архієрейський собор УПЦ, адже така ініціатива належала предстоятелю, а Священний Синод РПЦ порушивши статут УПЦ та власні обіцянки втрутився у внутрішні справи УПЦ. Втретє порушення відбулося коли при живому предстоятелі обрали нового. Вчетверте, коли главою УПЦ обрали не українського архієрея, а російського [3, с. 208-209].

Паралельно, у 1990–1992 рр. відбулося третє відродження УАПЦ в Україні. 25–26 червня 1992 р. за участі представників УПЦ на чолі із митрополитом Філаретом та представників УАПЦ відбувся Всеукраїнський православний Собор, який проголосив об'єднання Української православної церкви та Української автокефальної православної церкви в єдину Українську православну церкву Київського патріархату. Собор скасував приєднання Київської митрополії до Московського патріархату у 1686 р. та засудив рішення Архієрейського собору РПЦ від 11 червня 1992 р. [3, с. 217-219]. Учасники харківського зібрання архієреїв участі у Всеукраїнському православному Соборі не прийняли, залишившись в підпорядкуванні Московському патріархатові.

Дані події відобразилися і на Сумщині, територія якої належала до окремої Сумської єпархії УПЦ. Ця єпархія була організована рішенням Священного Синоду РПЦ у 1945 р., але із кінця 1950-х рр. вона не мала власного єпископа та тимчасово управлялася Чернігівськими архієреями. Лише в червні 1989 р. на Сумську кафедру було призначено архієпископа Никанора (Юхим'юка). Саме цей архієрей очолював Сумську кафедру в буремний період становлення УПЦ КП, будучи керуючим Сумською єпархією до червня 1993 р. Не зважаючи на те, що архієпископ Никанор підписав Постанову Помісного Собору УПЦ 1-3 листопада 1991 р. [7], в подальшому він не підтримав ідею автокефалії УПЦ, залишаючись в лоні УПЦ МП.

Відповідно, становлення автокефальних парафій на Сумщині відбувалося завдяки ініціативі з низу – бажанню рядових парафіян.

Варто відзначити, що осередками національно-духовного відродження регіону на початку 1990-х рр. були громади УАПЦ. Саме в межах цієї юрисдикції розпочався рух за автокефалію української церкви в Сумській області. У 1990 р. утворилася Свято-Успенська парафія в с. Спаське (колишня назва Ленінське) Кролевецького району [8]. Це була перша автокефальна парафія області. На початку квітня 1992 р. було організовано парафію УАПЦ в с. Підлипне Конотопського району, розташованому за пару кілометрів від районного центру. Можемо говорити навіть не про утворення, а про відродження тут автокефальної парафії. Як свідчать газетні матеріали того часу, селяни добре пам'ятали місцевого автокефального священика Дмитра Карпенка, який ніс послух у 1920-30-х рр., та добре відгукувалися про нього та про його безкорисливість. Жителі села зібралися у приміщенні сільського будинку культури, де була раніше церква, і тут фактично одногосно постановили про утворення парафії УАПЦ [9].

Автокефальна церква фактично не мала парафій в області, тож відповідно вона не мала жодної інфраструктури, мережі та кадрів у регіоні. Духовенство УПЦ області (майбутньої УПЦ МП) поставилося вороже до руху за самостійність церкви. Перші представники автокефального духовенства прибували в тих регіонів де вже існували їх парафії, фактично виконуючи місіонерське служіння. На перше зібрання жителів Підлипного приїхали із Чернігова священик Володимир Дячук та диякон Петро Кириченко. Вони в той же день, після рішення утворити парафію, відслужили молебень українською мовою. Це була перша служба за понад півстоліття в колишньому приміщенні церкви. Саме ці священнослужителі стали першими автокефальним духовенством області. Ця подія викликала значний резонанс серед духовенства УПЦ МП. Дізнавшись про наміри громади, до села приїхав Конотопський благочинний отець Стефан та інше духовенство Конотопа і Сум. Їхнім завданням було перешкодити планам селян створити автокефальну громаду. Між селянами та благочинним навіть виник конфлікт, в ході якого селяни звинуватили священика у тому, що той намагається включити їх до російської церкви [9]. Таким чином ми бачимо, що рішення громадян Підлипного не було спонтанним, вони чітко розглядали його з позиції національного відродження та створення незалежної української Церкви. У 1992 р. з благословення керуючого Чернігово-Сумською єпархією єпископа Полікарпа (Пахалюка) було утворено дві парафії УАПЦ в місті Суми: Свято-Воскресенську та Архістратига Михаїла [5, с. 8].

Паралельно відбувалося становлення парафій УПЦ КП, першою з яких стала Свято-Миколаївська у м. Конотоп, заснована у 1993 р. За наступні три роки постало ще три парафії: у 1994 р. Свято-Успенська в Охтирці, у 1995 р. Свято-Михайлівська у с. Грунівка Краснопільського району та Свято-Воскресенська у с. Графське Сумського району [8]. У цей період Сумська область не виділялася в окрему єпархію, належачи до Чернігівської єпархії УПЦ КП.

Рішення Всеукраїнського православного Собору 1992 р. про об'єднання УПЦ на чолі із митрополитом Філаретом (Денисенко) та УАПЦ в єдину УПЦ КП, на Сумщині почало втілюватися у життя лише у 1995 р. В жовтні цього року всі парафії УАПЦ, що діяли в регіоні, отримали благословення і прийняли рішення про перехід до УПЦ КП. Варто відзначити, що громади самі приймали відповідні рішення на загальних зборах віруючих. Ці зміни вносилися до Статутів парафій. Процес внесення змін займав значний час. Наприклад, Сумська Свято-Воскресенська громада УАПЦ своє рішення про перехід до УПЦ КП прийняла 31 жовтня 1995 р., а відповідні зміни до Статуту внесені були лише в березні 1996 р. [5, с. 8-10]. Таким чином, на вересень 1996 р. на Сумщині функціонувало 9 парафій УПЦ КП та ще 5 перебувало на стадії реєстрації [10]. 15 березня 1996 р. рішенням Святійшого Синоду УПЦ КП було утворено окрему Сумську єпархію, яку очолив хіротонізований у сан єпископа 24 березня 1996 р. єпископ Геронтій (Хованський) [6, с. 101]. Із цього часу, почався другий етап розвитку УПЦ КП на Сумщині.

Варто відзначити, що перший етап – етап становлення УПЦ КП на Сумщині був надзвичайно складним, перші парафії зіткнулися із величезними труднощами. Уся церковна власність залишилися у руках УПЦ МП, при передачі храмів та монастирів у власність церкви, місцева влада не звертала уваги на інтереси парафій УПЦ КП. Не дивлячись на декларування однакового ставлення до віруючих усіх конфесій, УПЦ КП та УАПЦ в області наštтовхнулися на недоброзичливе ставлення з боку місцевої влади, яка проводила наполегливу проросійську церковну політику. В наслідок таких дій влади, віруючі УПЦ КП залишалися без храмів та монастирів, усі культові споруди передавалися виключно парафіям УПЦ МП. В області не зафіксовано жодного випадку, коли б влада прийняла рішення про почергове користування храмами, як це передбачало українське законодавство. Яскравим прикладом такої політики місцевої влади є ситуація із Свято-Воскресенською парафією обласного центру. Не маючи приміщення для відправлення богослужінь, протягом 1993-1995 рр. віруючі неодноразово зверталися до голови обласної державної адміністрації із проханням передати їм Свято-Воскресенський храм,

який використовувався не за призначенням. Попри це, місцева влада не звертала уваги на заяви парафіян, не передавала їм цього храму та не пропонувала іншого приміщення. Всі звернення залишалися без реагування. Лише 1 січня 1995 р. громаді була передана у користування дзвіниця Свято-Воскресенського собору. На водохреща, 19 січня 1995 р. священники Лука Фатич та Володимир Кобзар відслужили у приміщенні дзвіниці першу Божественну літургію. Тимчасовим настоятелем цього храму було призначено отця Володимира Кобзара, а 21 жовтня 1995 р. настоятелем призначено отця Олега Ватаманюка [5, с. 10; 6, с. 101]. Так, перша парафія м. Суми отримала у користування релігійну споруду. Але це було більш схоже на цинізм з боку місцевої влади. У той час, як УПЦ МП отримували храми та монастирі парафія УПЦ КП отримала у своє розпорядження дзвіницю площею близько 6 кв. м., яка могла помістити 20-25 чоловік. Безумовно, що це не задовольняло віруючих, адже дане приміщення не могло вмістити усіх бажаючих відвідати богослужіння [11]. Парафія й надалі потребувала приміщення, тому віруючі продовжували звертатися до влади із проханням про передачу їм Свято-Воскресенської церкви. Під час архієрейського візиту до м. Суми єпископ Варлаам (Пилипишин), керуючий Чернігово-Сумською єпархією УПЦ КП особисто звертався із даним питанням до голови облдержадміністрації та завідуючого відділом у справах релігій. Але вони й надалі ігнорували проблему [5, с. 10].

Ще складнішою була ситуація в районах. Там усі храми та монастирі передавалися виключно УПЦ МП. Внаслідок такої політики віруючі УПЦ КП не отримали жодного храму в Глухові, Тростянці та інших містах [12]. В Ромнах прихильники УПЦ КП також не мали жодного церковного приміщення. Усі міські храми належали УПЦ МП. У той же час, Свято-Духівський собор, який розміщувався поряд із Василівською церквою, що належала УПЦ МП був у занедбаному стані та не використовувався, але місцева влада не наважилася передати його парафії УПЦ КП, тому він ще десятиліття стояв у жахливому стані. І це яскраво демонструє тодішню позицію місцевої влади та проблеми становлення УПЦ КП на Сумщині. Таки чином новостворені парафії УПЦ КП не просто не отримували культових споруд, фактично створювалися проблеми у їх становленні та функціонуванні.

Користуючись підтримкою влади УПЦ МП навпаки, отримувала всіляку підтримку в області. На цьому фоні тривала явна та прихована боротьба між віруючими різних конфесій. Особливо це відчувалося у полеміці між духовенством та віруючими УПЦ МП та УПЦ КП. Але варто відзначити, що на відміну від інших регіонів, на Сумщині справи до силового протистояння не доходили [13; 14]. Не зважаючи на своє

незадоволення парафіяни УПЦ КП не вдавалися до радикальних дій, сподіваючись вирішити проблеми законним шляхом, хоча їхні інтереси переважно ігнорувалися місцевою владою.

Крім того, маючи широку структуру, підтримку місцевої влади та ресурси, УПЦ МП намагалася всілякими методами перешкоджати організації парафій УПЦ КП та передачі їм релігійного майна. Як ми вже бачили на прикладі с. Підлипного, як тільки віруючі заявляли про своє бажання створити парафію УПЦ КП до них відразу приїжджали священнослужителі УПЦ МП з метою запобігання таким намірам [9]. Подібні ситуації відбувалися постійно. Вважаючи себе монополістом релігійного життя в області, представники УПЦ МП всілякими методами переконували віруючих, що лише вони є канонічними та єдино правильними православними і лише в їхній церкві можна знайти спасіння. Віруючих просто залякували, не пояснюючи суті міжконфесійної ситуації. Подібні випадки відбувалися як на проповідях так і під час візитів духовенства на місця. В хід ішли не просто промови, але й друкувалися листівки подібного змісту, які поширювалися через церковну мережу. В цих листівках зазвичай не просто йшла мова про переваги УПЦ МП, їхній зміст був більше спрямований проти УПЦ КП та особисто її предстоятеля патріарха Філарета, маючи відкрито ворожий характер [15; 16]. Особливо активізувалися вони після організації чергової парафії УПЦ КП, або передачі їй майна. Подібна ситуація відбулася в м. Суми, коли віруючим УПЦ КП у 1995 р. передавали дзвіницю Свято-Воскресенської церкви. Духовенство УПЦ МП почало зводити наклепи та повело шалену компрометацію УПЦ КП [11]. Це було не поодиноким явищем у релігійному житті області, долучалися до подібних кампаній і окремі місцеві видання [16]. Все це не просто ускладнювало становлення УПЦ КП на Сумщині, а загострювало міжконфесійну ситуацію. Місцева влада жодним чином не реагувала на подібні випадки.

Отже, процес відродження автокефальної церкви України охопив і Сумщину. Починаючи із 1990 р. в області утворюються перші автокефальні парафії. До 1995 р. в області діють дві юрисдикції, які підтримують ідею автокефалії церкви в Україні – УАПЦ та УПЦ КП, які у 1995 р. в межах регіону об'єдналися в єдину УПЦ КП. В цей період автокефальні парафії Сумщини не виділяються в окрему єпархію, належачи до Чернігово-Сумської єпархії. В процесі становлення УПЦ КП на Сумщині зіткнулася із рядом проблем, які полягали у відсутності релігійної мережі, священників, матеріальної бази; ігноруванні місцевою владою потреб її віруючих, яка залишала парафіян УПЦ КП в умовах передачі культових споруд релігійним організаціям без храмів; УПЦ КП піддавалася нападкам зі сторони

УПЦ МП до яких інколи долучалася і місцева преса. Все це призводило до гальмування становлення УПЦ КП в області та до того, що вона фактично не отримала церковних споруд, у більшості районних центрів їй не передали жодного храму. Разом із тим, характерною особливістю регіону є те, що в умовах загострення міжконфесійного протистояння ситуація не доходила до силових конфліктів. Не зважаючи на висвітлені проблеми, УПЦ КП в області за першу половину 1990-х рр. вдалося налагодити релігійне життя та церковну структуру, що дало можливість в майбутньому виділити Сумщину в окрему єпархію.

Джерела і література:

1. Войналович В. Сучасне українське православ'я: старі і нові виклики. *Наукові записки ІПіЕНД*. 2018. № 3–4. С. 141–192.
2. Киридон А. Становлення помісної Православної церкви в Україні (2016–2019 рр.). *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць*. Вип. 7. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. С. 180–190.
3. Чемерис В. Голгофа українського православ'я. К.: Видавнича фірма «Поліграфіка», 1998. 504 с.
4. Історія Української Православної Церкви / Д. Гордієнко, В. Клос, Ю. Мицик, І. Преловська. Х.: Фоліо, 2019. 244 с.
5. Сотник О. Нарис з історії Сумської єпархії УПЦ Київського патріархату, 2005. 27 с.
6. Шелухін В. Відродження Української православної церкви та боротьба за її автокефалізацію в Сумській області (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). *Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (29–30 жовтня 2009 р.)*. Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2009. С. 99–104.
7. Постанова Помісного Собору Української Православної Церкви Щодо релігійної ситуації на Україні та з інших питань церковного життя. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uosmp_doc/34694/ (дата звернення 24.09.2019).
8. Список парафій Сумської єпархії ПЦУ. URL: http://pravoslavyya.sumy.ua/viewpage.php?page_id=112(дата звернення 24.09.2019).
9. Чепурний В. Миром господу помолимося. *Молодь України*. 1992. 9 квітня. № 22. С. 3.
10. Даниленко Н. У Сумах буде український храм. *Добрий день*. 1996. 13 вересня. № 40. С. 2.
11. Казбан В. Утвердження істини. *Сумська новина*. 1996. 20 вересня. № 38. С. 4.
12. Через тернії – до єдиної помісної Церкви. *Православний християнин*. 2007. липень. № 8. С. 2
13. Даниленко Н. Допоки залишатимемося «моголами»? *Добрий день*. 1998. 23 січня. № 4. С. 5.
14. Бабинець Т. Зберегти духовну єдність. *Сумщина*. 1998. 25 березня. С. 3
15. Клишко І. Релігійні громади Сумщини. *Червоний промінь*. 1996. 13 грудня. № 50. С. 2.
16. Дубовий О. Від конфесійної до громадянської злагоди. *Ярмарок*. 2002. 8 травня. № 19. С. 2.